

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Кафедра теорії та історії держави і права

З А Т В Е Р Д Ж У Ю
Декан юридичного факультету
Олена ЯРА
" 2024 р.

"СХВАЛЕНО"

на засіданні кафедри теорії та
історії держави і права
Протокол № від "3" 13.06.2024 р.
В.о. завідувача кафедри
Ірина ЄРМОЛЕНКО

"РОЗГЛЯНУТО"

Гарант ОП "Право"
Інна ГОРІСЛАВСЬКА

РОБОЧА ПРОГРАМА
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
"Тлумачення права"

Галузь знань	08 "Право"
Спеціальність	081 "Право"
Освітня програма	"Право"
Факультет	юридичний
Розробниця:	Віра Качур, кандидатка юридичних наук, доцентка, професорка кафедри теорії та історії держави і права

Київ – 2024 р.

Опис навчальної дисципліни «Філософія права»

Галузь знань, спеціальність, освітня програма, освітній ступінь		
Освітній ступінь	магістр	
Спеціальність	081 Право	
Освітня програма	Право	
Характеристика навчальної дисципліни		
Вид	вибіркова	
Загальна кількість годин	120	
Кількість кредитів ECTS	4	
Кількість змістових модулів	3	
Курсовий проект (робота)	-	
Форма контролю	екзамен	
Показники навчальної дисципліни для денної та заочної форм навчання		
	денна форма навчання	заочна форма навчання
Рік підготовки (курс)	2	-
Семестр	3	-
Лекційні заняття	26 год.	-
Практичні, семінарські заняття	13 год.	-
Самостійна робота	81 год.	-
Кількість тижневих аудиторних годин для денної форми навчання	3	-

1. Мета, завдання та компетентності навчальної дисципліни

Метою навчальної дисципліни «Тлумачення права» є формування у здобувачів вищої освіти необхідного базису знань і практичних навичок щодо з'ясування і роз'яснення змісту приписів правових актів з метою чіткого і результативного їх застосування у подальшій практичній діяльності.

Завдання – з'ясування поняття, структуру та значення тлумачення права, виокремлення об'єктів та суб'єктів тлумачення, розмежування офіційного і неофіційного тлумачення права, формування актів тлумачення норм права, формування, поглиблення і систематизація знань про головні прийоми мовного (граматичного), логічного, системного, історико-телеологічного (ретроспективно-цільового), функціонального та спеціально-юридичного способів тлумачення, вироблення власного наукового розуміння і цілісного погляд на тлумачення права як вид юридичної діяльності.

Після засвоєння дисципліни магістри права повинні набути таких **компетентностей**:

інтегральна компетентність:

– здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у галузі професійної правничої діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування правових доктрин, принципів і правових інститутів і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

загально-професійні компетенції:

– здатність розуміти предметну область судової правотворчості, здатність до критичного мислення, аналізу та оцінки сучасних теоретико-правових досягнень (ЗК1);

– здатність планувати і вирішувати завдання власного професійного та особистісного розвитку, вчитися і оволодівати новими знаннями, шукати обробляти та аналізувати інформацію з різних джерел (ЗК 3);

- здатність генерувати нові ідеї (креативність) при аналізі актів тлумачення (ЗК6) та приймати обґрунтовані рішення (ЗК7);
- здатність розробляти проєкти актів тлумачення права (ЗК10).

спеціально-професійні компетенції:

- здатність застосовувати принципи верховенства права для розв'язання складних задач і проблем, у тому числі, у ситуаціях правової невизначеності (СК1);
- здатність аналізувати та оцінювати вплив правової системи Європейського Союзу на правову систему України (СК2);
- здатність аналізувати та оцінювати вплив Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також практики Європейського суду з прав людини на розвиток правової системи та правозастосування в Україні (СК3);
- здатність використовувати сучасні правові доктрини та принципи у правотворчості та в процесі застосовування інститутів публічного і приватного права, а також кримінальної юстиції (СК5);
- здатність обґрунтовувати та мотивувати правові рішення, давати розгорнуту юридичну аргументацію (СК6);
- здатність застосовувати міждисциплінарний підхід в оцінці правових явищ та правозастосовній діяльності (СК9);
- здатність ухвалювати рішення у ситуаціях, що вимагають системного, логічного та функціонального тлумачення норм права, а також розуміння особливостей практики їх застосування (СК10);
- здатність доносити до фахівців і нефахівців у сфері права інформацію, ідеї, зміст проблем та характер оптимальних рішень з належною аргументацією (СК13).

Очікувані та програмні результати вивчення навчальної дисципліни

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент/ка повинен/на:

знати і вміти:

- оцінювати природу та характер суспільних процесів і явищ, і виявляти розуміння меж та механізмів їх правового регулювання (РН1);
- співвідносити сучасну систему цивілізаційних цінностей з правовими цінностями, принципами та професійними етичними стандартами (РН2);
- проводити збір, інтегрований аналіз та узагальнення матеріалів з різних джерел, включаючи наукову та професійну літературу, бази даних, цифрові, статистичні, тестові та інші, та перевіряти їх на достовірність, використовуючи сучасні методи дослідження (РН3);
- обґрунтовано формулювати свою правову позицію, вміти опонувати, оцінювати докази та наводити переконливі аргументи (РН6);
- оцінювати достовірність інформації та надійність джерел, ефективно опрацьовувати та використовувати інформацію для проведення наукових досліджень та практичної діяльності (РН8);
- аналізувати взаємодію міжнародного права та міжнародно-правових систем з правовою системою України на основі усвідомлення основних сучасних правових доктрин, цінностей та принципів функціонування права (РН10);
- обґрунтовувати правову позицію на різних стадіях правозастосування (РН14).

2. Програма та структура навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Вступ до теорії тлумачення права (30 год.)

Тема 1. Тлумачення права як наука і навчальна дисципліна (15 год.)

Тлумачення права як наука: поняття, ознаки. Історія вивчення, предмет та об'єкт дослідження тлумачення права, його завдання та функції, методологія.

Місце тлумачення права в системі юридичних наук. Тлумачення права та історико-правові науки. Тлумачення права та теоретико-правові науки. Тлумачення права і галузеві науки. Зв'язок тлумачення права з іншими науками (мовознавство, логіка, соціологія тощо).

Тлумачення права як навчальна дисципліна: особливості та структура.

Тема 2. Тлумачення права як вид юридичної діяльності (15 год.)

Тлумачення права як різновид юридичної діяльності: поняття, сутність. Об'єкт і предмет тлумачення. Суб'єкт та суб'єктивний характер тлумачення права. Мета тлумачення. Статична та динамічні тенденції у тлумаченні права.

Спосіб тлумачення права як правова категорія: поняття, ознаки. Класифікація способів тлумачення права.

Частини правотлумачувальної діяльності. З'ясування права: поняття, ознаки, класифікація.

Тлумачення права за обсягом (буквальне, розширене, обмежене). Критерії відповідності результату з'ясування правового тексту його змісту.

Роз'яснення права: поняття, класифікація. Офіційне тлумачення права: поняття, ознаки, суб'єкти, види. Нормативне тлумачення права: поняття та види (автентичне та легальне). Казуальне тлумачення права: поняття та значення.

Неофіційне тлумачення права: поняття, різновиди (побутове, професійне, доктринальне) та їх характеристика. Значення неофіційного тлумачення-роз'яснення для нормотворчої та правозастосовної діяльності.

Змістовий модуль 2. Способи тлумачення права (60 год.)

Тема 3. Мовний (граматичний) спосіб тлумачення права (10 год.)

Мовний (граматичний) спосіб тлумачення права: поняття, прийоми. Особливості правничої мови.

Офіційний характер, документальність зовнішнього мовного вираження волі нормо творця. Ясність і простота мови права. Максимальна точність мови права. Економічність використання мовних засобів. Експресивна нейтральність мови права. Формалізація мови права. Правила мовного (граматичного) тлумачення, сформульовані та систематизовані юридичною наукою.

Тема 4. Системний спосіб тлумачення (10 год.)

Системний спосіб тлумачення права: поняття, прийоми. Зв'язок норми права, що тлумачиться з нормативно-правовими приписами, які розкривають зміст терміна, використаного в цій нормі. Зв'язок норми права, що тлумачиться, з оперативними нормативно-правовими приписами. Зв'язок норми права, що тлумачиться, з нормами, виданими з метою змінити, доповнити чи уточнити таку правову норму. Зв'язки відсилюючих норм. Зв'язки між загальними та спеціальними нормами права. Зв'язок між загальними нормами та нормативно-правовими приписами, що містять застереження чи винятки. Зв'язок норм, що перебувають у правовій конкуренції між собою. Зв'язок норми права із принципами права.

Тема 5. Логічний спосіб тлумачення права (10 год.)

Логічний спосіб тлумачення права: поняття, прийоми. Логічне перетворення. Висновки з норм. Умовиводи ступеня. Висновки з понять. Висновки за аналогією. Висновки від протилежного. Доведення до абсурду.

Тема 6. Історико-телеологічний спосіб тлумачення права (10 год.)

Історичний спосіб тлумачення права: поняття, прийоми. Порівняльний прийом. Історичні умови, обставини видання норми права. Врахування світового правового досвіду як один із проявів історичного тлумачення права. Соціальний контекст при історичному тлумаченні права. Зміни у правовій системі, що обумовили необхідність в історичному тлумаченні права. Телеологічне тлумачення права: поняття, прийоми. Види завдань і цілей, які встановлюються у процесі тлумачення права. Особливості використання телеологічного способу тлумачення права.

Тема 7. Функціональний спосіб тлумачення права (10 год.)

Функціональний спосіб тлумачення права: поняття, прийоми. Статичний та динамічний підходи до тлумачення права. Роль оцінних понять при функціональному тлумаченні права.

Тема 8. Спеціально-юридичний спосіб тлумачення права (10 год.)

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення права: поняття, прийоми. Нормативне тлумачення норм права, тобто таке з'ясування волі нормотворця, за якого встановлюється нормативність правила поведінки. Конструктивне тлумачення норм права, тобто з'ясування особливостей юридичної конструкції. Визначення галузевої належності правових норм. Термінологічне тлумачення норм права.

Формально-догматичний підхід до тлумачення права. Законність прийняття, дії у часі, у просторі та за колом осіб. Випадки недопустимості розширеного та обмеженого тлумачення права.

Змістовий модуль 3. Результати та практичні аспекти тлумачення права (30 год.)**Тема 9. Акти тлумачення права як результат правотлумачувальної діяльності (15 год.)**

Концептуальні підходи до визначення правової природи актів тлумачення права.

Акт тлумачення права: поняття, ознаки, функції. Класифікація актів тлумачення права. Місце актів тлумачення права в системі інших правових актів. Відмінність інтерпретаційно-правових актів від нормативно-правових актів та актів застосування права.

Акти офіційного тлумачення права: поняття, ознаки, види, характеристика. Акти неофіційного тлумачення права: поняття, ознаки, види, характеристика.

Техніка створення актів тлумачення права. Стадії створення актів офіційного тлумачення права. Стадії створення актів неофіційного тлумачення права.

Головні тенденції розвитку та удосконалення актів тлумачення права.

Тема 10. Практичні аспекти тлумачення права (15 год.)

Роль тлумачення права у нормотворчій діяльності. Прямий та опосередкований характер впливу правотлумачення на нормотворчу діяльність.

Роль тлумачення права у право реалізаційній та правозастосовній діяльності.

Роль тлумачення права у формуванні правосвідомості, правової культури особи та суспільства. Значення тлумачення права для зміцнення законності та правопорядку.

Структура навчальної дисципліни «Тлумачення права»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	усього	у тому числі		
		л	пр	с.р.
1	2	3	4	5
<i>Змістовий модуль 1. Вступ до теорії тлумачення права (30 годин)</i>				
Тлумачення права як навчальна дисципліна	15	2	-	13

Тлумачення права як вид юридичної діяльності	15	4	1	10
Разом за змістовим модулем 1	30	6	1	23
<i>Змістовий модуль 2 Способи тлумачення права (60 годин)</i>				
Мовний (граматичний) спосіб тлумачення права	10	4	2	4
Системний спосіб тлумачення	10	4	2	4
Логічний спосіб тлумачення права	10	2	1	7
Історико-теологічний спосіб тлумачення права	10	2	1	7
Функціональний спосіб тлумачення права	10	2	1	7
Спеціально-юридичний спосіб тлумачення права	10	2	1	7
Разом за змістовим модулем 2	60	16	8	36
<i>Змістовий модуль 3. Результати та практичні аспекти тлумачення права (30 годин)</i>				
Акти тлумачення права як результат правотлумачувальної діяльності	15	2	2	11
Практичні аспекти тлумачення права	15	2	2	11
Разом за змістовим модулем 3	30	4	4	22
Усього годин	120	26	13	81

3. Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Тлумачення права як вид юридичної діяльності	1
2	Мовний (граматичний) спосіб тлумачення права	2
3	Системний спосіб тлумачення	2
4	Логічний спосіб тлумачення права	1
5	Історико-телеологічний спосіб тлумачення права	1
6	Функціональний спосіб тлумачення права	1
7	Спеціально-юридичний спосіб тлумачення права	1
8	Акти тлумачення права як результат правотлумачувальної діяльності	2
9	Практичні аспекти тлумачення права	2
Разом		13

4. Теми самостійної роботи

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Тлумачення права як навчальна дисципліна	13
2	Тлумачення права як вид юридичної діяльності	10
3	Мовний (граматичний) спосіб тлумачення права	4
4	Системний спосіб тлумачення	4
5	Логічний спосіб тлумачення права	7
6	Історико-телеологічний спосіб тлумачення права	7
7	Функціональний спосіб тлумачення права	7
8	Спеціально-юридичний спосіб тлумачення права	7
9	Акти тлумачення права як результат правотлумачувальної діяльності	11
10	Практичні аспекти тлумачення права	11
Разом		81

5. Засоби діагностики результатів навчання

- *попереднє тестування чи контрольна робота* на початку вивчення ОК для виявлення рівня знань здобувачами вищої освіти ключових змістових модулів тих навчальних дисциплін, які забезпечують засвоєння правової соціології у відповідності зі структурно-логічною схемою її вивчення;
- *виконання письмових завдань* для перевірки і оцінювання рівня підготовленості здобувачів вищої освіти до кожного навчального заняття і якості засвоєння ними навчального матеріалу, що вивчається на занятті;
- *інтерактивні вправи* (тренінги, фасилітація тощо) для діагностики НПП результатів контролю якості засвоєння студентами теми винесеного на практичне заняття, а також змістовно-логічних зв'язків елементів самого практичного завдання, а також змістовно-логічних зв'язків з іншими практичними завданнями як певного змістового модуля, так і з іншими змістовими модулями навчальної дисципліни; інтерактивні вправи також допомагають у проведенні із здобувачами вищої освіти виховної роботи
- *усні опитування-бесіди* під час лекцій чи практичних занять для виявлення рівня розуміння здобувачами вищої освіти ролі і місця навчальної дисципліни в системі підготовки їх за спеціальністю;
- *виконання самостійного завдання* для виявлення рівня розуміння змістовно-логічних зв'язків навчальної дисципліни з раніше засвоєними навчальними дисциплінами, що її забезпечують у формі наукових доповідей чи повідомлень;
- *модульний контроль* для перевірки і оцінювання якості засвоєння студентами кожного змістовного модуля навчальної дисципліни; здійснюється у формі контрольних запитань і тестових завдань. У залежності від функціонального призначення контрольних запитань і завдань можна виділити: контрольні запитання на розпізнавання; контрольні запитання, що передбачають побудову відповіді шляхом зіставлень або протиставлень; контрольні запитання, що передбачають дії аналітичного характеру; контрольні запитання, що передбачають побудову синтезованої відповіді; контрольні запитання-задачі комплексного типу, що вимагають побудови складних умовиводів; контрольні запитання, що вимагають евристичних рішень;
- *самоконтроль*, який полягає в усвідомленому регулюванні студентом своєї діяльності задля забезпечення таких її результатів, які б відповідали поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам, зразкам.
- *екзамен* для перевірки і оцінювання отриманих студентами знань, умінь та ступеня опанування ними практичних навичок, а також розвиток теоретичного мислення і демонстрування практичних навичок в обсязі вимог програми навчальної дисципліни;
- *feedback* для самоаналізу НПП власної педагогічної діяльності за результатами контролю якості засвоєння студентами змісту навчальної дисципліни.

6. Методи навчання

При викладанні навчальної дисципліни “Філософія права” використовуються такі групи методів навчання, як:

- 1) методи за джерелами знань – словесні (бесіда, лекція, інструктаж, робота з книгою, репродуктивний метод), наочні (демонстрація, ілюстрація, відеоряд), практичні (практична робота, вправи);
- 2) методи навчання за характером логіки пізнання (індуктивний, дедуктивний);
- 3) методи навчання за рівнем самостійної розумово-пізнавальної діяльності (проблемний виклад, частково-пошуковий метод, дослідницький метод, метод проблемного викладання, конспектування, складання аналітичних оглядів, написання есе тощо).

7. Методи оцінювання

В умовах організації навчального процесу за кредитно-модульною системою оцінювання якості знань здобувачів вищої освіти здійснюється шляхом поточного, проміжного (модульного), підсумкового (семестрового) контролю:

- *поточний контроль* – це оцінювання знань здобувачів вищої освіти під час практичних занять, якості виконання домашніх завдань, самостійної роботи та активності на лекційних та практичних заняттях. На практичному занятті здобувач вищої освіти може заробити максимум 10 балів (5 балів аудиторна робота, 5 балів за виконані письмово практичні завдання до заняття). Аудиторна робота: 1 бал за термінологічну розминку, 4 бали за виконання аудиторного колективного чи індивідуального заняття. Письмова робота: 5 балів – “відмінно” (за вичерпну, бездоганну відповідь, відсутність проявів академічної недоброчесності, повне дотримання вимог завдання, власна думка); 4 бали – “добре” (за вичерпну відповідь, відсутність проявів академічної недоброчесності, повне дотримання вимог завдання), 3 бали – “задовільно” (за неповну відповідь, відсутність проявів академічної недоброчесності, дотримання вимог), до 2 балів (виконано окремі завдання, дотримано частини вимог). Якщо відповіді як такої немає або вона неадекватна поставленому завданню, містить грубі помилки чи прояви академічної недоброчесності, то у журналі обліку успішності ставиться “-1” бал. Відпрацювання заборгованостей проводиться згідно графіку. Максимальна кількість балів при поточному контролі - 70.

- *проміжний (модульний) контроль* по закінченню кожного змістового модуля відповідно до графіка у вигляді тестування, письмових контрольних робіт, усних колоквиумів тощо. Вид контрольного заходу та методика врахування складових модульного контролю при визначенні оцінки розробляється викладачем і затверджується на кафедрі. Максимальна кількість балів, які може отримати здобувач вищої освіти під час виконання модульного контролю становить 30 балів.

- *підсумковий (семестровий) контроль* – проводиться в кінці семестру у формі екзамену. Екзаменаційне завдання включає два 2 теоретичні питання (по 10 балів кожне), 7 тестових завдань різних рівнів (по 1 балу за кожне) 1 практичне завдання (3 бали). Завершується екзамен усною співбесідою. Це дозволяє оцінити системне, а не фрагментарне засвоєння навчального матеріалу і не може бути зведений до рівня поточних фрагментарних форм контролю.

8. Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти

Оцінювання знань здобувача/здобувачки вищої освіти відбувається за 100-бальною шкалою і переводиться у національні оцінки згідно табл. 1 “Положення про екзамени та заліки у НУБіП України”.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Оцінка національна	Рейтинг студента, бали
Відмінно	90 – 100
Добре	74 – 89
Задовільно	60 – 73
Незадовільно	0 – 59

Для визначення рейтингу студента (слухача) із засвоєння дисципліни $R_{дис}$ (до 100 балів) одержавний рейтинг з атестації $R_{ат}$ (до 30 балів) додається до рейтингу студента з навчальної роботи $R_{нр}$ (до 70 балів): $R_{дис} = R_{нр} + R_{ат}$

9. Навчально-методичне забезпечення

Електронний навчальний курс “Тлумачення права”

Url: <https://elearn.nubip.edu.ua/course/view.php?id=583>

10. Рекомендовані джерела інформації

Базова

1. Антошкіна В. Ознаки та особливості права, які зумовлюють необхідність тлумачення. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 233-239.
2. Білоус О. Тлумачення норм права: поняття та сутність. *JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ȘI PRACTICĂ*. 2020. №6. С.46-53.
3. Дудаш Т. Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика»: монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Фрака, 2024. 744 с.
4. Єрмоленко Д. О. "Об'єктивна" та "суб'єктивна" концепції тлумачення права у німецькій правовій доктрині. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право*. 2023. Вип. 15(2). С. 40-46.
5. Kachur, V. (2022). Theoretical and applied aspects of understanding the concept "legal orientation" in legal science. *Law. Human. Environment*, 13(4), 26-39. <https://doi.org/10.31548/law2022.04.003>
6. Качур В. Правова позиція суб'єкта тлумачення права як прояв його правової культури. «*Актуальні питання публічного та приватного права в контексті системних реформ*» (м. Ужгород, 14-15 травня 2021 р.). Херсон : Видавничий дім "Гельветика", 2021. С.6-8.
7. Качур В.О. Категорія «цінність» у теорії правової культури: до визначення поняття. *Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал*. 2020. 11(1). С. 6-12. <https://doi.org/10.31548/law2020.01.001>
8. Качур В.О. Місце категорії «переконання» у теорії правової культури. «*Реформування правової системи держави*» (м. Ужгород, 26-27 червня 2020 р.). Херсон : Видавничий дім "Гельветика", 2020. С. 9-12.
9. Лепіш Н. Я. Оприлюднення актів тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2016. Вип. 4. С. 14-25.
10. Лютиков П. С. Персональні дані: доктринальне тлумачення категорії у науках адміністративного та інформаційного права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 472-477.
11. Полетило П. С. Поняття "правило" в тлумаченнях ЄСПЛ (на прикладі правила "єдиного чи вирішального доказу"). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2023. Т. 34(73), № 6. С. 124-128.
12. При тлумаченні права суд може використати акти законодавства, відповідну судову практику та доктринальні праці. *Право України*. 2021. № 2. С. 202-204.
13. Прийма С. В. Принцип доцільності тлумачення права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Вип. 6. С. 8-14.
14. Сергієнко О. В. Особистісне та загальне у тлумаченні норми права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 2. С. 227-232.
15. Сердюк В. Конструктивне тлумачення норм права у парадигмі правового конструктивізму. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2022. Т. 9, № 4. С. 71-76.
16. Середюк В. Ю. Правові максими як самостійні правові явища та їх роль у тлумаченні норм права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 106-110.
17. Якименко Т. С. Автентичне тлумачення та інтерпретаційне законодавство: порівняльний-правовий аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 71-79.

Інформаційні ресурси

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Офіційний вебпортал. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1539>
2. Верховний суд України / Судова влада України. Режим доступу: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/>
3. Конституційний Суд України / Офіційний вебсайт. Режим доступу: <https://ccu.gov.ua/>

4. Європейський суд з прав людини / The European Court of Human Rights. Режим доступу: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=applicants/ukr&c>